

Dansk nadverpraksis 2020-21

En systematisk-teologisk analyse af diskussionen om
“digital nadver”

*Lektor, ph.d. Johanne Stubbe Teglbjærg Kristensen &
cand.theol., ph.d. Nete Helene Enggaard
Københavns Universitet*

Abstract: In this article, we describe and analyze the discussion of the celebration of the Lords Supper in the Danish Evangelical Lutheran Church during the pandemic 2020-21. We notice that the Lutheran World Federation as well the Swedish and Norwegian bishops expressed or recommended a no to any attempts at a digital celebration of the Lords Supper. We also emphasize that most Danish pastors were spontaneously careful in their practice and hesitated towards the attempt at a digital celebration. Nonetheless, some Danish bishops seemed to assume that this was possible and their assumption became the beginning of a discussion in a few Danish media, primarily in *Kristeligt Dagblad*. In the article, we analyze this Danish discussion in the context of the confessional writings of the Danish Evangelical Lutheran Church and argue for a hesitating position that calls for more research. This presupposes that the confessional writings were written in a different, non-digitalized, context, and it takes into account knowledge that already exist on Lutheran understandings of the Lords Supper e.g. in the Book of Concord.

Key words: Lords Supper – Eucharist – pandemic – liturgy – digitalization.

Indledning

Den 12. marts 2020 blev begyndelsen på en historisk nedlukning af Den Danske Folkekirke. For første gang i dansk efterreformatorisk historie blev den faste gudstjenestes kontinuitet brudt, og kirkebygningen var kun åben for kirkelige handlinger. I løbet af kirkens ni uger lange nedlukning var præst og menighed henvist til at fejre gudstjeneste sammen virtuelt, hvis det altså blev vurderet, at den skulle fejres.

Nedlukningen var også historisk i en anden forstand. Allerede søndag d. 15. marts vågnede kirken op til en ny begivenhed: Opfordring til digital fejring af nadver. Den “digitale nadver” indfandt sig mere

eller mindre *over night* i dansk gudstjenesteliv og uden en forudgående teologisk diskussion. Den nye form opstod simultant med de digitale gudstjenester, og begge forsvandt også stort set lige så hurtigt, som de var kommet. Da folkekirken – med restriktioner – åbnede igen d. 18. maj kunne man se tilbage på et noget tumultarisk og forvirret forløb, hvor dele af Den Danske Folkekirke i spørgsmålet om “digital nadver” gik enegang. Forløbet vidnede om et højt tempo og et stort ønske om at gøre noget for folkekirkemedlemmerne, der nu stod uden adgang til den sædvanlige gudstjeneste. Modsat Det Lutherske Verdensforbund og situationen i folkekirkens søsterkirker i Sverige, Norge og Finland forholdt det danske bispekollegie sig forbløffende tavst, og der kom ingen officiel vejledning eller udmelding om mulige måder at forholde sig til nedlukningen på i forhold til forkyndelse, forvaltning og liturgi.¹ Ydermere havde biskopperne øjensynligt forskellige holdninger til spørgsmålet om “digital nadver”. Den efterfølgende mediedebate, der i kølvandet på den nye digitale begivenhed strakte sig over mere end to måneder, afslørede en intern folkekirkelig uenighed om kirkelig praksis under særlige betingelser og om sakramentets forvaltning, herunder også om forståelsen af sakramenterne. Den afdækkede således, at der hersker forskellige opfattelser af, hvordan Gud formidler sin nåde gennem kirken og dermed af begreber som formidling og virkelighed.² I forhold til sakramenterne kom dette særligt til udtryk i diskussioner om troens betydning for nadverens karakter af sakramente og forståelsen af Kristi nærvær i brød og vin, mere specifikt forholdet mellem ord, tegn og tro. Diskussionerne har også implikationer for forståelsen af Kristi nærvær i Helligånden og kirken som fællesskab.

I det følgende beskriver vi indledningsvist den danske diskussion med afsæt i de væsentligste bidrag i medierne for derefter at komme med en systematisk teologisk analyse.³ Baggrunden for analysen er

1. Professor Dirk Lange lagde på vegne af Det Lutherske Verdensforbund afstand til digitale fejringer; dette inspirerede bl.a. biskoppernes afvisninger af samme praksis i Norge og Sverige. Se Dirk Lange. “Digital Worship and Sacramental Life in a Time of Pandemic”. *Blog, The Lutheran World Federation* 24. marts 2020. <https://www.lutheranworld.org/blog/digital-worship-and-sacramental-life-time-pandemic> (tilgået 31.10.2020).

2. Se fx Bo Kristian Holm. “Er digital nadver nadver?”. *Kritisk Forum for Praktisk Teologi* 159 (2020): 91-105 (94), der her beskriver internettet som “et nyt revolutionerede medie med potentiale til at forandre historie og politiske forhold”; det er dog ikke ensbetydende med, at “virkeligheden er blevet en radikalt anden”. Vi vender tilbage til denne sondring senere i artiklen.

3. Diskussionen i Danmark blev i overvejende grad ført i form af kronikker, debatindlæg, interviews m.m. i kirkelige medier. Der er altså – med få undtagelser – ikke tale om videnskabelige eller akademiske indlæg. I nærværende artikel løfter vi de systematiske teologiske problemstillinger, der underligger flere af bidragene, frem ud

folkekirkens bekendelsesskrifter læst i dag og dvs. i en nutidig luthersk systematisk teologisk sammenhæng med særlig opmærksomhed på sakramenteteologien.⁴ Den vil derfor strukturere analysen efter fire nadverteologiske hovedbegreber i den lutherske tradition: tro, nærvær, ånd og fællesskab.

Nadverpraksis under nedlukningen

De første såkaldt digitale nadveruddelinger fulgte efter nedlukningen i marts 2020. Danmarks statsminister Mette Frederiksen meddelte på et online transmitteret pressemøde i Statsministeriet onsdag den 11. marts 2020 kl. 20.30, at mange institutioner i landet lukkede ned eller måtte ændre praksis. Foreløbigt for to uger. Den 12. marts udsendte henholdsvis bispekollegiet og Kirkeministeriet en pressemeddelelse om situationen for Den Danske Folkekirke. Pressemeddelelsen fra biskopperne bekendtgjorde, at “gudstjenesterne aflyses overalt

---

fra et ønske om at belyse de potentielt vidtrækkende implikationer af såvel den nye nadverpraksis som af selve diskussionen.

4. Med nutidig systematisk-teologisk sammenhæng forstår vi en tilgang, der forudsætter den efter-dialektiske teologi og formulerer sig aktuelt. Ifølge Gunther Wenz er begrebet “efter-dialektisk teologi” et forlegenhedsbegreb, dvs. et begreb i mangel af bedre, der beskriver den toneangivende teologi i Tyskland siden 60erne. Wenz hævder, at denne udvikling begyndes af Karl Barth (selv) i hans sene værk, og at den derfor ikke blot er en udvikling væk fra, men også en udvikling, der ligger i forlængelse af den dialektiske teologi. Betegnelsen er *ikke* udtryk for en homogen position, men rummer fx Gerhard Sauter, Eberhard Jüngel, Wolfhart Pannenberg og Jürgen Moltmann, dvs. en generation af teologer, der var uddannet dialektisk-teologisk, men af historiske og kontekstuelle grunde måtte gå nye veje. For denne teologi gjaldt det ikke kun om at afklare forholdet til den dialektiske teologi og i særdeleshed til Barth, men om at afklare Barths protestantisme og herunder også forholdet til Schleiermacher og bag ham frem for alt Luther. Denne generation af teologer er derfor også Luther-læsere, som forudsætter og fortsætter diskussionen om receptionen af Luther. Denne teologi er blevet tiltagende fragmenteret og tværfagligt udfordret, og det kan diskuteres, om vi stadig befinder os i den efter-dialektiske teologiske periode med dens særlige problemstillinger, men uanset om man mener, at vi gør dette, så kan man ikke komme uden om dennes problemstillinger, der ifølge Wenz bl.a. tæller etikkens emancipation fra dogmatikken, re-historisering af den teologiske bevidsthed, nybesindelse på antropologiske temaer, nyvurdering af religionstematikken og opdagelse af økumeniske perspektiver. Vores analyse og tilgang til bekendelsesskrifterne forudsætter denne problemsituation. Vi læser skrifterne historisk, kontekstuel og som tekster, der angår vores tid og situation i dag. Se Gunther Wenz. *Offenbarung. Studium Systematische Theologie Band 2*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2005.

i folkekirken”.⁵ Sognene kunne fortsat gennemføre kirkelige handlinger under de gældende restriktioner og i overensstemmelse med det daværende forsamlingsforbud. Den 12. marts udsendte biskopperne ligeledes en “Vejledning”, der i løbet af den ni uger lange nedlukning blev opdateret flere gange. Det fremgår af vejledningen, at biskopperne – og Kirkeministeriet – anbefalede, at dåb på linje med vielse og konfirmation blev udskudt. Vejledningen nævner ikke nadveren, der måtte forventes aflyst sammen med den faste gudstjeneste.⁶ Vejledningen skelnede altså ikke mellem gudstjeneste og nadver og bevæger sig derfor heller ikke ind på de mulige problemstillinger vedrørende eventuel digital nadver.

Allerede den første søndag efter nedlukningen, søndag den 15. marts, var flere kirker online med tilbud om digital gudstjeneste. Ifølge rapporten *Når folkekirken skal spille efter reglerne – men uden for banen* blev i alt 26.660 planlagte gudstjenester aflyst i perioden 26. februar til 4. juni 2020. 1805 gudstjenester blev i denne periode gennemført i digital form; antallet af digitale gudstjenester toppede påskedag med omtrent 277 digitale tilbud (Blichfelt m.fl. 2020, 167). Den 20. marts 2020 kunne man på Den Danske Folkekirkes hjemmeside, folkekirken.dk, læse: “Tag plads på den digitale kirkebænk”.⁷ På forskellige kirkelige hjemmesider blev sognene nu tilbudt råd og vejledning i forbindelse med omlægningen til det digitale. Nadverfejring blev heller ikke her nævnt. Den første gang, man fra officielt kirkeligt hold hører noget om nadveren, var i biskoppernes “Vejledning om nadver” i forbindelse med kirkernes genåbning i maj. Vejlednin-

5. Se Kitty Blichfelt m.fl. *Når folkekirken skal spille efter reglerne – men uden for banen*. Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter 2020, 38. Rapporten er udarbejdet af Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter og havde til formål at undersøge folkekirkens håndtering af coronaperioden i foråret 2020. Den indeholder bl.a. en afdækning af det tumultariske forløb omkring kirkernes nedlukning, kommunikation under krisen m.m.

6. Se TREDJE OPDATEREDE VEJLEDNING FRA BISKOPPERNE onsdag den 18.03 <https://kobenhavnsstift.dk/aktuelt/nyheder/opdateret-vejledning-fra-biskopperne> (set 30-11-21). I Folkekirkens Coronatiltag 1. OPDATEREDE VEJLEDNING 12. marts (samme sted) figurerer “Sjælesorg/samtale, herunder hjemme-altergang” under samme punkt, efter de kirkelige handlinger, hvad der understøtter den fortolkning, at nadveren i kirken er aflyst, mens nadver fortsat kan finde sted som hjemme-altergang i tilfælde af sygdom el.lign. Se også Blichfelt m. fl. 2020, 236. Teologisk set er det tankevækkende, at dåben, jf. forståelsen af dåben som nødvendig til frelse, blev anbefalet udskudt under pandemien, hvad der gik mere eller mindre ubemærket hen i de kirkelige medier, mens nadverens ‘nødvendighed’ blev genstand for omfattende diskussion (se f.eks. Reinholt Rasmussens bidrag i Blichfelt m.fl. 2020, 235 f.)

7. <https://www.folkekirken.dk/aktuelt/nyheder/tag-plads-paa-den-digitale-kirkebaenk> (set 01-11-21).

gen koncentrerer sig alene om smitterisiko og hygiejne i forbindelse med uddeling og modtagelse af nadverelementerne.⁸ Når vi i Danmark alligevel fik en diskussion om “digital nadver” og gyldigheden af samme, så skyldes det først og fremmest enkelte biskoppers egen nye nadverpraksis og deres efterfølgende indlæg i de kirkelige medier.

Den første søndag efter nedlukningen, søndag den 15. marts, uploadede Lolland Falster Stift en kort video på knap fire minutter på stiftets hjemmeside. Her ser man stiftets biskop, Marianne Gaarden, i messeklæder gennemføre nadver i en tom kirke uden menighed.⁹ Efterfølgende kan man den 21. marts på folkekirken.dk’s og Københavns Stifts hjemmeside læse, at Københavns biskop, Peter Skov-Jakobsen, søndag den 22. marts fejrer radiogudstjeneste med nadver. Som noget nyt opfordrede biskoppen lytterne til at have brød og vin klar i stuerne.¹⁰ Omtrent samtidig bliver en række “Gudstjeneste i en coronatid” annonceret af Danmarks Radio: Sognepræst og debattør, Katrine Lilleør, og senere biskop Henrik Stubkjær, fejrer gudstjeneste med nadver i på forhånd optagede gudstjenester.¹¹ Det nye i forhold til tidligere transmissioner – og diskussioner – er, at lytterne blev opfordret til at have brød og vin parat i stuerne, og at deres spise og drikke tilsyneladende (nu med biskoppeligt mandat) blev opfattet som en nadver.¹² Gudstjenesten fra Viborg Domkirke har en enkelt altergæst

8. Se f.eks. https://www.xn--helsingrystift-hnb.dk/Resources/Persistent/e/6/f/c/e6fcddecb988c2e7a42dd0e1be0778db7775b767/Nadver%20i%20forbindelse%20med%20a%CC%8AAbningen%20af%20kirkerummet_18.05.20.pdf (set 01-11-21).

9. Videoen, der var optaget på forhånd og efterfølgende lagt op, er fortsat tilgængelig på youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=Oo5yWqiPMEk> (set 04-11-21). Der er som nævnt tale om en ganske kort video, hvori nadveren, inkl. uddeling af brød og vin, bliver gennemført efter Ritual for Nadver i hjemmet (eller ritual A uden indledende tiltale). Biskoppen kommunikerer den “fiktive” nadvergæst og sig selv og afslutter med fredssøsket.

10. <https://www.folkekirken.dk/aktuelt/nyheder/modtag-nadveren-ved-din-radio> (set 31.10.20).

11. <https://kobenhavnsstift.dk/aktuelt/nyheder/dr-gudstjenester-mens-kirkerne-er-lukkede> (set 31.10.20).

12. Debatten vedr. TV-/radiogudstjeneste og nadverdeltagelse er ikke ny i dansk sammenhæng; den fandt også sted i 1970’erne, hvor f.eks. Regin Prenter – mod enkelte præsters praksis – erklærede, at “den såkaldte radio/TV-nadver ikke eksisterer”. Præster, der opfordrer lyttere til “denne form for surrogatnadver” bør “ikke fortie, at de ved deres alter kun kan indvi det brød og den vin, de selv uddeler”. Alt andet er i “klar og uimodsigelig modstrid med Jesu indstiftelse af nadveren, som de har lovet i forvaltningen af det hellige sakramente at holde sig til” (Regin Prenter. “Derfor nej til radio/TV nadver”. *Kristeligt Dagblad* 14.08.1978). Prenter åbner for en “åndelig” form for semi-nadver mellem mennesker, man gennem radioen “åndeligt” kan “føle et fællesskab med, men ikke legemlig være sammen med”, men tilføjer den nadverteologiske pointe, at “radionadveren’ [er] den billigste måde at slippe for ved alterbordet at knæle synligt sammen med dem, vi ikke kan lide” (Regin

i form af DR-vært og journalist Anders Laugesen – og kan som sådan betegnes som en transmitteret analog nadver – ellers foregår gudstjenesterne uden menighed i og med nedlukning og restriktioner.

Gaardens og Skov Jakobsens praksis blev startskuddet til den danske nadverdiskussion, der i de kirkelige medier og på Facebook udspillede sig mellem biskopper, forskere, præster og ganske få lægfolk: Kan man fejre nadveren virtuelt hjemme, og er denne spise og drikke virkelig nadver evangelisk luthersk set? Ifølge Folkekirkenes Uddannelses- og Videnscenters rapport *Når folkekirken skal spille efter reglerne – men uden for banen* var nedlukningen ikke generelt præget af forsøg på digital nadverfejring. Fx var der ud af de i alt 85 digitale gudstjenester, der blev analyseret i undersøgelsen, kun to eller tre, som indeholdt nadver; det indikerer en generel tilbageholdenhed over for den nye praksis i den danske præstestand.

De to fronter i diskussionen om nadveren

Der tegnede sig hurtigt to fronter i nadverdiskussionen, som – med forskelligt afsæt – argumenterede henholdsvis for og imod “digital” eller den “nye nadver”. Fortalerne for en egentlig digital nadver lagde først og fremmest vægt på troens betydning for nadveren: Når indstiftelsesordene bliver modtaget i tro, er elementerne, uanset hvor de – og nadvergæsterne – opholder sig, Kristi legeme og blod. Så længe indstiftelsesordene lyder, er Kristi nærvær ikke afhængigt af formidlingens øvrige form eller med andre ord ikke afhængigt af mediet.¹³ Fortalerne for digital nadverpraksis, som også forsvarede dette i pressen, var bl.a. Marianne Gaarden, Peter Skov Jakobsen, Anders-Christian Jacobsen og Niels Henrik Gregersen.¹⁴

Prenter. “Fællesskabet om nadveren er væsentligt”. *Kristeligt Dagblad* 24.02.1975). Nadveren kan ikke transmitteres af den grund, at den er et “måltid og ikke blot en ‘forkyndelse’”, hvorfor radioaltergang højst er en “privat husaltergang uden præst og menighed” (Regin Prenter. “Randbemærkning. Teknikkens grænse”. *Kristeligt Dagblad* 11.03.1975).

13. Den senere teologiske diskussion af digital nadver afslørede en stigende opmærksomhed på forskellen mellem medier, analoge og digitale. Det vidnede f.eks. konferencen “Nadver, nærvær og medialitet”, der blev afholdt online på Aarhus Universitet den 15. december 2020, om. Kan man fx uddele via en bog (selv læse) eller en film (selv se)? Hvad er forskellen på kanaler som YouTube, Twitch, Facebook, SnapChat osv.? Nogle fortalere for digital nadver indkredser medier, der virker til formålet, og fordrer af liturgien, at der fx er samtidighed og gensidighed mellem præst og menighed.

14. De enkelte positioner blandt såvel fortalere som modstandere bliver i det følgende gennemgået mere udførligt. Her blot et udvalg af de forskellige debatindlæg for

Modstanderne lagde i stedet vægten på nadveren som et konkret formidlet fællesskab: Kristi nærvær i nadveren er ikke kun bundet til indstiftelsesordene og modtagelse af de enkelte elementer i tro, men troen er bundet til formidlingen gennem kirken, dvs. til den samlede handling. Blandt modstanderne af den digitale nadver finder man bl.a. Bo Kristian Holm, Thomas Reinholt Rasmussen og Morten Thaysen, Bent Flemming Nielsen og Mikkel Christoffersen samt Rasmussen og Johanne S. T. Kristensen. Under nedlukningen opstod således en diskussion om, hvad nadver luthersk betragtet overhovedet vil sige eller er.

Debatten om den digitale nadvers gyldighed hang bl.a. sammen med synet på og definitionen af krise og nedlukning kirkeligt og sakramentalt set. Betød Covid-19 nedlukningen en nød- eller en undtagelsessituation for kirken? Fortalerne for den "digitale nadver" var i hovedsagen enige om, at nedlukningen betød en nødsituation, fordi det var umuligt at samles og fejre nadver som sædvanligt. Kristine Garde og Mogens Mogensen indtog i den sammenhæng en mellemposition, idet begge i og med sammenstillingen mellem "nødnadver" og "nøddåb" argumenterer for hjemmenadver ud fra det almene præstedømme – eller embedsteologisk: I en nødsituation kan alle døbte udføre embedshandlinger i betydningen uddele nadver til hinanden i hjemmene. Sakramentets gyldighed afhænger ikke af præstens embede, men af ritualets ord og modtagelse i tro.¹⁵

---

at anskueliggøre de divergerende holdninger: Jesper Bacher, "Coronagudstjenester med tvivlsom nadverfejring". *Kristeligt Dagblad* 23. marts 2020; Marianne Christiansen, "Samtalen om virtuel nadver er vigtig under coronasmitten". *Kristeligt Dagblad* 24. marts 2020; Philip Christoffersen, "Præster: Derfor vil vi ikke uddele nadver digitalt". *Kristeligt Dagblad* 26. marts 2020; Marianne Gaarden, "Digital gudstjeneste med nadver kan binde os sammen". *Kristeligt Dagblad* 1. april 2020; Kristine Garde, "Nadver under coronakrisen. Jeg foreslår hjemmets altergang, som de døbte selv udfører uden en præst". *Kristeligt Dagblad* d. 30. marts 2020; Mogens Hansen, "Med coronaen har kirkerne endelig opdaget radio og tv". *Kristeligt Dagblad* 2. april 2020; Anders-Christian Jacobsen, "Nadver i hjemmet er fuldt ud gyldig. Det bekymrer mig, at gyldigheden betvivles". *Kristeligt Dagblad* 1. april 2020; Niels Jørgen Kobbersmed, "Nej tak til nadver online". *Kristeligt Dagblad* 31. marts 2020; Mogens Mogensen, "Nødnadver. I den aktuelle situation kan alle døbte forestå nadver i hjemmet". *Kristeligt Dagblad* 28. marts 2020; Thomas Reinholdt Rasmussen og Morten Fester Thaysen, "Kirken findes ikke lige nu, som vi kender den". *Kristeligt Dagblad* 31. marts 2020; Johanne Stubbe Teglbjærg Kristensen og Søren Schultz Hansen, "Digitalisering stiller krav til kirker og teologisk forskning". *Kristeligt Dagblad* 19. maj 2020; Elisabeth Yskes, "Nadver uden menighed undergraver rituallet". *Kristeligt Dagblad* d. 23. marts 2020 m.fl.

15. Se Kristine Garde. "Nadver under coronakrisen. Jeg foreslår hjemmets altergang, som de døbte selv udfører uden en præst". *Kristeligt Dagblad* 30. marts 2020: "Derfor ligger der indbygget i det almindelige præstedømme en mulighed for, at de døbte selv kan udføre embedshandlinger [...] Det kan kun ske i nødsituationer",

Fortalerne for digital fejring var, som også Garde og Mogensen, enige om, at den sædvanlige nadverfejring helt klart er at foretrække. Dette blev der givet mange og vidt forskellige argumenter for, fx fællesskab, interaktion mellem præst og menighed samt rum og krop, herunder sakramentets fysisk-taktile dimension.¹⁶ Det var også påfaldende, at denne præference af mange af fortalerne for digital fejring blev betragtet som selvfølgelig: “Selvfølgelig er det fysiske samvær at foretrække, også under altergangen” (Gaarden 2020).¹⁷ Den digitale nadver var altså ifølge fortalerne grundet den særlige situation en slags foreløbig eller midlertidig nadver, der – særligt med sjælesørgeskisk fortegn – gælder, indtil man igen kan vende tilbage til kirkeens sædvanlige fejring: “[V]i må håbe, at vi inden alt for længe igen kan samles til gudstjeneste i vore kirker og under ledelse af præsten holde nadver sammen. Men indtil da, er der ingen grund til, at vi forholder hinanden nadveren” (Mogensen 2020).

---

se også M. Mogensen. “Nødnadver. I den aktuelle situation kan alle døpte forestå nadver i hjemmet”. *Kristeligt Dagblad* 28. marts 2020.

16. Se f.eks. Niels Henrik Gregersen i Malene Fenger Grøndahl. “Er det problematisk, at nadveren modtages senere, end den gives?” *Kristeligt Dagblad* 27. april 2020 eller Marianne Gaarden. “Digital gudstjeneste med nadver kan binde os sammen”. *Kristeligt Dagblad* 31. marts 2020. Mens Garde og Mogensen forudsætter en fælles nadverfejring i hjemmene, hvor de døpte selv indstifter nadver for og til hinanden – og dermed en vis fysisk samtidighed – foreslår fx Gaarden og Anders-Christian Jacobsen, at man ude i stuerne “selv siger med på indstiftelsesordene [...] Så er nadveren retteligt indstiftet, og man kan stole fuldt og fast på, at Kristus er til stede for os i det brød og den vin, der nu er Kristi legeme og blod”; se A.C. Jacobsen. “Nadver i hjemmet er fuldt ud gyldig. Det bekymrer mig, at gyldigheden betvivles”. *Kristeligt Dagblad* 1. april 2020.

17. Positionen er påfaldende, fordi digitaliseringen i resten af samfundet jo ubestrideligt har medført en tiltagende udryddelse af analoge formidlingsformer som fx breve, der bliver til mails eller snaps, eller butikker, der omlægges til nethandel. Det er interessant at overveje, om selvfølgelighed i forhold til præferencen for analog fejring primært tilhører en ældre analog, kirkelig generation, der ikke kan forestille sig, at den analoge fejring skulle ophøre (hvis den ligeså godt kan være digital), mens de yngre godt kan forestille sig dette. De yngre tager ikke den analoge for givet og er derfor mere kritiske over for udviklingen og nuancerede i deres opfattelse. Strengt taget må man sige, at hvis man kan fejre nadveren digitalt, kan også dåb og enhver forkyndelse foregå digitalt, og så er det vel i yderste konsekvens økonomisk og etisk uansvarligt at holde kirkebygninger osv. i gang? Hvilken betydning har i den forbindelse forholdet mellem fx liturgi og diakoni? Man kan se det som udtryk for en selvmodsigelse at sige, at nadver kan fejres digitalt, men analog er bedst. Det giver to nadvere, en første- og en andenrangs.

Systematisk-teologisk analyse af praksis og diskussion under nedlukningen

Som så mange andre tiltag i Covid-19 perioden var “den digitale nadver” altså født med en vis solnedgangsklausul. Men spørgsmålet er, om også sakramentale nyskabelser og nye liturgiske praksisser udløber automatisk på linje med øvrigt “nødberedskab”, især hvis man med afsæt i Luther argumenterer teologisk for, at digital nadver “er fuldt ud gyldig” (Jacobsen 2020). Vi skildrer og analyserer i det følgende diskussionens mest markante syn på troens rolle i nadveren og vender os dernæst mod de tre øvrige temaer, som vi har valgt at strukturere analysen efter, nemlig nærvær, ånd og fællesskab.

Tro

Teologisk interesserede Gaarden og Jacobsen sig i deres indlæg fortrinsvist for indstiftelsesordenes og troens betydning for det, som bl.a. Jacobsen refererede til som “nadverens gyldighed”.¹⁸ Det er ikke afgørende, hvordan nadveren formidles, og hvor menigheden inklusiv præst befinder sig. Det afgørende er ordet og troen, der tager imod: “Når indstiftelsesordene lyder, og mennesket i tro modtager brød og vin, ja, så er Kristus selv til stede i brødet og vinen” (Gaarden 2020).¹⁹ Formidlingsformen, dvs. hvordan ordene lyder og elementerne rækkes, herunder også, hvornår det sker, og hvor menigheden befinder sig, har ikke betydning for, om en fejring er et sakramente,

18. Se Jacobsen 2020, der i *Kristeligt Dagblad* udtrykker bekymring for, at der i kirkelige medier sås tvivl “om gyldigheden af den nadver, som mange nyder hjemme”. Jacobsen slår her fast, at “nadver fejret hjemme i forbindelse med en transmitteret gudstjeneste ifølge luthersk teologi er fuldt ud gyldig”.

19. Gaarden, der modsat Jacobsen fremhæver den digitale nadvers sjælesørgiske pointe, argumenterer bl.a. teologisk utraditionelt med afsæt i erfaringer fra empiriske studier gjort under hendes ph.d.-forløb. Hun beskriver i den forbindelse, hvordan mange radiolyttere, der pga. sygdom el.lign. ikke kunne deltage i den sædvanlige nadvergang, spiste brød og vin hjemme foran radioen: “For radiolytterne var der ingen tvivl: De var en del af de troendes fællesskab, når de deltog i altergangen foran radioen” (Gaarden 2020). Gaarden nærmer sig hermed, som Peter Skov-Jakobsen, en position, hvor modtagerens subjektive oplevelse af mening bliver konstituerende for begivenheden (se også Skov-Jakobsen. “Debat. Min tro står i år foran en prøve som aldrig tidligere”. *Kristeligt Dagblad* 11. april 2020). Dette bygger på en subjektivering af trosbegrebet, der ikke hører den reformatoriske tid, kontekst og tekster til, men først muliggøres efterfølgende. Det er der selvfølgelig mere at sige til, men vigtigt er, at Luthers opfattelse af disse forhold bliver katalysator for den moderne forståelse af Gud, selv og verden, og det betyder foreløbigt, at man ikke kan debattere digitaliseringen af nadveren uden kritisk sans for vores nuværende erfarings- og erkendelsesbetingelser, hvor forestillingen om en løsevet tro eller endda et løsevet subjekt lever godt, skønt der ikke findes belæg for denne i den tidligere teologi.

og et måltid kan kaldes nadver. En “kortere eller længere afstand” mellem præst og menighed, indstiftelse og modtagelse, betyder “ikke noget i denne sammenhæng” (Jacobsen 2020). Indstiftelsesordene kan “med samtidens teknologi gå igennem lukkede kirkedøre” og stadig skabe, hvad de nævner, når blot troen er tilstede (Gaarden 2020). “Nadverens brød og vin bliver ikke til Kristi legeme og blod, blot ved at præsten siger indstiftelsesordene, men ved, at de mennesker, der deltager i nadverhandlingen, tror på og har tillid til, at Kristus er til stede for dem i nadverens brød og vin” (Jacobsen 2020). Gaarden og Jacobsen gør således begivenheden til et spørgsmål om indstiftelsesord og tro. Dermed fremstår tro som noget, vi har, og ikke noget, vi får gennem ord og sakramente: “Vi har syndernes forladelse, fordi Jesus har givet sit legeme og blod for os” (Gaarden 2020). Tro kan med andre ord ses som noget allerede og entydigt givet. De begrunder begge deres udlægning med henvisning til luthersk sakramenteteologi og argumenterer derfor med nadveren som eskatologisk måltid, der udtrykker fællesskabet mellem levende og døde i Kristus: I nadveren spiser man ikke blot med de andre, der i situationen også rækkes brød og vin, men med alle troende før, nu og efter. Nadveren er – skriver Jacobsen med henvisning til Luther – et “fællesskab med Kristus og med alle kristne”, idet “nadveren manifesterer Kristi åndelige krop i verden”.²⁰ Der er altså ikke noget nyt i at fejre nadver med mennesker, der ikke er fysisk-geografisk til stede sammen med en selv: “Alle, der fejrer nadver, er derfor en del af Kristi åndelige krop, ligegyldigt hvor man fysisk befinder sig” (Jacobsen 2021). Fællesskab er – kristologisk og eskatologisk – andet end tidslig og rumlig samværen.²¹

Vi vender tilbage til, hvad ordet “ånd” betyder luthersk, men vil foreløbigt blot bemærke, at Gaarden og Jacobsen synes at orientere sig i forhold til den tidlige Luthers sakramenteteologi.²² Luthers tidlige sakramenteteologi er formuleret i opgør med den skolastiske transsubstantiationslære og forståelsen af sakramentets virkning som *ex*

20. Anders-Christian Jacobsen. “Professor i dogmatik: Digital nadver er ikke sværmeri og truer ikke det kristne fællesskab”. Kristeligt Dagblad 13. januar 2021. Se også Gaarden 2020, der bl.a. med afsæt i Paulus fremhæver nadveren som eskatologisk “åndsfællesskab”: “Vi er alle blevet døbt med én ånd til at være ét legeme,” som Paulus skriver. Det legeme er fællesskabet med alle troende i Kristus, og det forbinder os med hinanden, også selvom vi ikke er sammen fysisk”.

21. En eskatologisk position findes også – dog med et andet dogmatisk indhold – hos Bent Flemming Nielsen & Mikkel Christoffersen. “Liturgical Struggles in the Corona Crisis”. *Cursor_ Zeitschrift für explorative Theologie. Viral, Special Issue* 8. april 2020. <https://cursor.pubpub.org/pub/nielsen-christoffersen-liturgy/release/2020> (set 13.10.2021).

22. Se f.eks. Jacobsen 2021: “således som Luther beskriver det i sit første skrift om nadveren, En sermon om nadveren”.

opere operato, hvilket indebærer vægt på troen og det indre – snarere end det ydre, der omvendt spiller en afgørende rolle i den senere argumentation mod sværmerne.²³ I modsætning til Luther forstår ovennævnte dog som antydet ikke troen ud fra forkyndelsen og sakramentet, men begrundet sakramentet med troen og tolker med en enkelt påfaldende variation troen som åndelig i modsætning til fysisk: “Det er selvsagt kun det brød og vin, som den troende har til formålet, mens ordene lyder, der er indstiftede” (Gaarden 2020). Begreberne “åndelig” og “fysisk” defineres gennemgående ikke i debatten, men modstilles af fortalere. Det påfaldende ord er “mens”, der indikerer en eller anden form for fysisk samtidighed som betingelse. Betyder det, at de “digitale nadvere” kun er indstiftede, da de blev afspillet første gang, eller indstiftes der nu permanent på f.eks. YouTube, hvor flere videoer ligger?

Modstillingen mellem det fysiske og det åndelige dukker op i flere af indlæggen i debatten uden udførlige definitioner. Det kan, hvis man medtænker Luthers tekster, som flere indlæg gerne vil, og sakramenteopfattelsen i de reformatorske bekendelsesskrifter, som vi har som kontekst her, undre, for her er tro og ånd ikke rent modsatte begreber af det såkaldt fysiske. De er tværtimod relationelle begreber, der indebærer et differentieret forhold til det fysiske, som i øvrigt er et vanskeligt begreb at indkredse, fordi det betyder noget forskelligt på forskellige tidspunkter i historien.²⁴ Tro og ånd, som er nærmest synonyme begreber, betegner konkret overvindelse af modsætningen til Gud, mellem mennesker og i menneskets selv (synd, død og djæ-

---

23. Man taler traditionelt om tre faser i Luthers sakramenteteologi, hvoraf de første to (1519-25) er repræsenteret ved tekster som *De captivitate Babylonica* (1520) og *Vom Anbeten des Sakraments des heiligen Leibnams Christi* (1523). Disse er viet opgøret med den skolastiske filosofis transsubstantiationslære og forståelse af messeofferet. Da sværmerne i 1524 blander sig i diskussionen, betyder det et fokusskifte i Luthers sakramentsteologi, jf. ovenfor. Forholdet mellem elementet og ordet får derfor en markant plads i diskussionen med sværmerne. De sene nadvertekster, *Dass diese Worte Christi ‘Das ist mein leib’ noch fest stehen* (1527) og *Vom Abendmahl Christi* (1528), der repræsenterer den tredje nadverteologiske fase, er således præget af opgøret med den repræsentative forståelse af sakramentet som henvisende tegn, jf. sværmerne. Det er nu Luther om at gøre at fastholde indstiftelsesordene, “dette er mit legeme”, og Kristi legemlige nærvær i de ydre tegn, brød og vin. Se for en oversigt over de forskellige faser i Luthers nadverlære samt en introduktion til de sene nadvertekster Nete Helene Enggaard. *Nærvær som refiguration, begivenhed og materialitet*. Publikationer Fra Det Teologiske Fakultet 32, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, 2012

24. Det såkaldt fysiske har forskellig betydning i forskellige kontekster og forbindes i dag ofte med naturalistiske, fysikalistiske opfattelser af mennesket og dets krop. Dermed trækker f.eks. Jacobsens modstilling mellem ånd og fysik hans indlæg i en supernaturalistisk retning, selvom det måske ikke er hans intention.

vel) – og herunder altså også overvindelsen af den modsætning, der i tidlig teologi kaldes en modsætning mellem legeme og sjæl og senere i historien er dukket op igen som en modsætning mellem fysisk og psykisk (‘åndelig’). Sakramentet er derfor for dem, der erfarer denne modsætning, dvs. ikke for de uanfægtede eller uanfægtet troende (hvilket ville være anakronistisk at tilskrive Luther), men

Daran er unss leret, das diss sacrament eyn sterck und trost sey der, die sund und ubell betruben und engisten, Das auch sanct Augustin spricht: Diss speyss sucht nur eynn hungerige seel und fleugt nichts sso fast, als eyn volle satte seel, dye seyn nit darff.²⁵

Gregersen, der hører til de lidt mere tilbageholdende fortalere for den digitale praksis, er tilsyneladende opmærksom på, at troen ikke kan forudsættes uproblematisk (som en ‘ting’, man kan have, der gør spise og drikke til nadver). Han argumenterer derfor i første omgang ud fra den sene Luthers nadverlære, herunder forestillingen om Kristi legemlige allestedsnærvær, som Luther sideløbende med sin understregning af Kristi virkelige nærvær i elementerne udviklede i polemikken mod sværmerne.²⁶ Gregersen fremhæver Guds almagt, evighed og allestedsnærvær, der sakramentalt set har tidslige og rumlige implikationer hinsides det geografiske og fysiske samvær. Gør man sted og samtidighed “til et teologisk problem, tænker man for småt om Guds mulighed for at flytte sig i tid og rum og for stort om kirken som fysisk sted” (Fenger Grøndal 2020). Kristus har, påpeger Gregersen, ifølge Luthers store nadverskrift *Vom Abendmahl Christi* tre nærværsmåder, og han kan være “allestedsnærværende og realt til stede igennem alt brød og al vin, også i en kropslig, materiel

25. Martin Luther. “Ein Sermon von dem hochwüridigen Sakrament des heiligen wahren Leichnams Christi und von den Brüderschaften. 1519”, i WA 2, 746, 29-32. Se også Luther, “En Sermon om Kristi legeme og om broderskaberne”, i *Teologiske tekster*, Aarhus Universitetsforlag 199: “[D]ette sakramente er en styrkelse og trøst for dem, som synden og det onde bedrøver og ængster, som også Augustin siger: Denne mad spørger kun efter en sulten sjæl og flygter bort fra en fyldt, mættet sjæl, der ikke trænger til den”.

26. Der er i Lutherforskningen ikke enighed om, hvordan allested- og realnærværet forholder sig til hinanden: Mens en position ser ubikvitetslæren som realnærværets forudsætning (f.eks. Erwin Metzke, Vilmos Vajta, Regin Prenter og Reinhold Seeberg), ser en anden allestedsnærværet som en hjælpekonstruktion eller et spekulativt overflodsbevis (f.eks. Ernst Sommerlath, Tom Hardt og Theodor Mahlmann): Allestedsnærværet udgør en mulighed (multipræsens), der ikke begrunder det reale nærvær (jf. Enggaard 2012, 70). Se for en nyere tolkning af forholdet Enggaard 2012, der betragter allestedsnærværet som en dekonstruktiv – metafysikkritisk – tankefigur eller retorisk strategi med henblik på at understrege Kristi virkelige nærvær i elementerne brød og vin.

dimension” (ibid.). Guds evighed betyder “samtidighed med alle tider”; han er ikke til stede på ét bestemt sted på ét specifikt tidspunkt og ikke alle andre steder på alle andre tidspunkter: “Så selvfølgelig kan Kristus være fuldt og realt nærværende i brød og vin, der står to forskellige steder på to forskellige tidspunkter” (ibid.).²⁷ Kristi reale nærvær i sakramentet forekommer således ifølge Gregersen mere eller mindre synonymt med Guds ubikvitære nærvær, så man med kristologisk fortegn næsten kan tale om en slags pansakramentalisme, eller sakramental realisme: Gud er i Kristus realt nærværende i alt det skabte; det kan vi tro eller lade være med, og nadveren kan styrke troen. Mens Gaarden og Jacobsen synes at afskrive formidlingens og elementernes betydning – eller degradere denne til den umiddelbare identitet mellem ord og tro – betoner Gregersen elementernes pansakramentalitet, så indstiftelsesordene i stedet får en mere tydende og fortolkende karakter.

Når man ser på disse to vidt forskellige forsvar for den digitale fejring, springer flere forhold i øjnene. Det forekommer oplagt at fokusere på troens afgørende rolle i nadveren i luthersk sammenhæng og dernæst på forholdet mellem tro og ord. Udfordringen er, at tro og ord i den lutherske bekendelsestradition ikke er abstrakte – løsrævne eller isolerede – begreber, men betyder noget bestemt i og med den ganske bestemte sammenhæng, hvor de får deres mening. I første omgang er tro forstået som et forhold til Kristus, dernæst som udtryk for Helligånd og således som noget, vi får. Den lutherske bekendelsestradition – og Luther selv – forudsætter med andre ord, at mennesket er et væsen, der ikke af sig selv kan tro og derfor kun kan modtage troen fra Gud, nemlig konkret som Helligåndens gerning i mennesket. Det er det, der sker i sakramentet. Det er det, et sakramente er: Guds handling med og i os. Troen er ikke givet i betydningen selvfølgelig, og den er ikke menneskets egen præstation.

Tro er ifølge Luther og senere luthersk teologi et forhold til Kristus og dermed udtryk for menneskets (nye) forhold til Gud, sig selv og verden. Menneskets gudsforhold, selvforhold og verdensforhold er sammenhængende, og denne sammenhæng, som er mennesket, erfares ifølge Luther af alle mennesker som uerkendt eller erkendt fortvivlet; undtagen i forholdet til Kristus, hvor den erfares fri og erkendes

---

27. Den pointe har Gregersen naturligvis ret i, eftersom flere menigheder fejrer nadver på flere forskellige steder og tider, men spørgsmålet er, om forholdet mellem analogt og digitalt dermed er fyldestgørende behandlet. For at drive positionen til det yderste, kunne man spørge, om det strengt taget ville være tilstrækkeligt med én eneste stor global digital fejring? En enkelt søndagsvideo, som alle kunne se efter behov? Det åbner så det videre – sakramenteteologiske spørgsmål – hvorvidt det afgørende i det enkelte menneskes liv i så fald vil være, at det afspiller denne video?

som sådan.²⁸ Afgørende er, at troen altid er et konkret forhold mellem mennesket og Kristus. Som konkret forhold udtrykker og angår den hele mennesket og lader sig ikke objektivere og verdsliggøre, psykologisere og mystificere, eller socialisere (gøre rent kirkelig eller religiøs), dvs. opløse og reducere til en af disse moderne kategorier. Tro – og vantro, som er den umiddelbare fortvivelse i forhold til Gud – udtrykker hele mennesket i dets konkrete sammenhæng. “Fysisk” og “åndeligt” hører som modsatte moderne kategorier egentligt ikke Luther til på anden måde end som udtryk for synd, nemlig som en ikke erkendt splittelse i mennesket. Ifølge Luther er mennesket skabt helt, men født splittet, og forekommer således som en splittet helhed. Denne helhed kommer på forskellige måde til udtryk i gudsforholdet (og brydes derfor også på forskellig måde i forhold til selv og verden), så tro og Gud hører sammen: I troen fremstår Gud god, verden skabt og mennesket gudbilledligt, hvilket vil sige, at uden evangeliet fremstår Gud vred, verden tilfældig og mennesket ondt.

At troen hverken er selvfølgelig, givet fra fødsel, eller er en præstation er for Luther nødvendigt at understrege, fordi mennesket selv almindeligvis tror, at den er det, og derfor fra fødsel selv skaber sig afguder – om end med døden til følge – sådan som det fx beskrives i udlægningen af det første bud i *Den Store Katekismus*.²⁹ Menneskets tro på, at det selv har tro eller selv kan skabe den, er ifølge luthersk tænkning netop udtryk for, at det ikke forholder sig sådan. Derfor er mennesket ifølge luthersk opfattelse ikke blot et væsen, der ikke selv kan frembringe sin tro, men også et væsen, der ikke kan skelne sin

---

28. Dette forhold udtrykkes fx i Danz' Luthertolkning, jf. Christian Danz. *Indføring i den evangeliske dogmatik*. København: Eksistensen 2020, 42-43: “For den enkelte opstår troen ikke med den enkeltes egen handling, men er ene og alene Guds værk i mennesket. At det kan blive til en grundlæggende livsbærende vished for det enkelte menneske, der ganske vist artikuleres i menneskets billede af sig selv, af verden og af dets gudsforhold, skyldes ikke dets egen handling eller dets egen formåen. Faktisk er ens egen tro opstået ved et brud [...] Når tro og Gud hører sammen, som Luther betoner, så må opkomsten af ens egen tro komme til udtryk i gudsbilledet [...] Det viser dybden og den livsgivende kraft i Luthers guds billede, at han har indoptaget denne antinomi i sin gudsopfattelse.” En lignende relationel forståelse af mennesket som konkret forhold – til sig selv, Gud og verden – findes også, om end med terminologiske forskelle, i fx Holms eller Simons Lutherstudier, inkl. den social-etiske dimension, der kendetegner den nyere Lutherforskning (se nedenfor).

29. Se Luthers udlægning af det første bud i Martin Luther. *Skrifter i udvalg*. *Den Store Katekismus*. København: Credo 1996, 42-50. Danz skriver om Luther: “Den vished, som troserfaringen giver det enkelte menneske, spejler sig i guds billedet. Guds billedet bliver på den måde udtryk for menneskets vished om, at det er anerkendt af Gud på trods af den vedvarende brudthed [...] Det er Luthers berømte formel fra *Store Katekismus*, at tro og Gud ‘hører sammen’. ‘Det dit hjerte hænger ved og det, du stoler på, det er egentligt din Gud’” (Danz 2020, 42).

egen tro fra vantro. Det er en afgørende forudsætning for det trosbegreb, som er impliceret i den lutherske sakramenteopfattelse, for kunne det skelne, så ville det kunne kende forskel på sig selv og Gud, og det er netop det, som troen – modsat vantro – består i; mennesket ville således selv være sakramentalt (og ikke trænge til et sakramente). Vantro kaldes i *Den Augsburgske Bekendelse* for synd og beskrives som det at være uden guds frygt, uden tillid til Gud og med begær.³⁰ Det indebærer ifølge nyere luthersk systematisk-teologi, at menneskets forhold til Gud, sig selv og verden hænger sammen i forskellighed (hvilket blot vil sige, at de forskellige forhold ikke kan reduceres til hinanden og heller ikke adskilles, fordi mennesket er ét), og at det ene forhold viser sig i det andet, uden mennesket dog dermed ved, hvad der er hvad.³¹ Det er også en af de indsigter, som kommer til udtryk i det lutherske syndsbegreb, nemlig at menneskets medfødt besvær med at skelne mellem sig selv og Gud blandt andet viser sig i, at det heller ikke kan skelne mellem Gud og verden, så det fejlagtigt venter sig frelse fra verden, ligesom det ikke kan skelne sig selv fra verden.³² Vigtigt i forhold til troen er, at mennesket, luthersk forstået, ikke er født kompetent i den henseende, men skabt til at blive det: Frit og myndigt, men født vantroende og uden evne til at skelne tro fra vantro.³³ I *Den Augsburgske Bekendelse* tages dette som et faktum, en forudsætning, uden hvilken Kristus-bekendelsen slet ikke ville give mening. Dette beskrives ikke kun principielt i artikel to, men gennemgående i flere andre artikler, hvor mennesket betegnes som forskrækket samvittighed. Bekendelsen er således optaget af evange-

30. Irene Dingel m.fl. *Bekennnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*. Vandenhoeck & Ruprecht 2014, 95-96: “[V]on mutter leibe an voller böser lust und neigung sind und keine ware Gottes forcht, keine ware Gottes lieb, kein waren glauben an Gott von natur haben können”.

31. Se fx Wolfhart Pannenberg. *Systematische Theologie Band 2*. Vandenhoeck & Ruprecht 1991, 266ff.

32. Danz sammenfatter den moderne forandring af vores betingelser som erkendelseskritik og historisk kritik, der implicerer det metafysiske gudsbegrebs- og skriftprincipets krise (Danz 2020, 144ff). Der er blandt de efter-dialektiske teologer konsensus om, at gudsbegreb og skriftprincip ikke kan “reddes” uden gennem krisen og dvs. radikal kritik. Dette, som altså ifølge disse receptioner har sine rødder i reformationen, har betydning for nadverdiskussionen. Det betyder nemlig, at man ikke kan splitte nadveren ad i moderne dele (jf. fysik og ånd) og fx lade indstiftelsesord, elementer eller tro alene konstituere nadveren. Nadveren er i stedet en begivenhed, der med moderne ord kriticistisk, hermeneutisk og cirkulært både forudsætter og vækker tro. Den har hverken troen som subjekt eller objekt, men drejer sig med moderne terminologi om, hvordan disse aspekter brydes og forbindes intersubjektivt og åbent.

33. Sådan udlægges forholdet fx hos Wolfhart Pannenberg. *Systematische Theologie Band 2*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1992.

lieforkyndelse og sakramenteforvaltning til trøst af den forskrækkede samvittighed, som altså bliver en fast term for alle mennesker. Når Gaarden og mere perifert Jacobsen lægger så stor vægt på nadverteologiens sjælesørgeriske dimension, så er der god dækning for dette i den lutherske betoning af trøsten, men i det omfang, de gør troen til abstrakt kriterium for nadveren, bliver det problematisk. Samlet må man sige, at Gaardens og Jacobsens fremhævelse af troen forekommer at være et forsøg på at tage Luthers indsigt i tro som udtryk for det enkelte menneskes frihed og dømmekraft alvorligt, men selvom Luthers nadveropfattelse ganske rigtigt i sidste ende fører til en opfattelse af mennesket som frit og i den henseende myndigt, så er dette netop på betingelse af sakramenterne og herunder nadveren. Tolkninger, der eksplicit refererer til Luther også i forbindelse med 'digital nadver', kan derfor ikke se bort fra, at Luther selv tænkte nadveren som forudsætning for frihed; han tog ikke troen som en selvfølge³⁴ og var derfor heller ikke moderne i den forstand, som Gaarden og Jacobsen synes at forudsætte³⁴ Troen blev tværtimod kaldt for gave, fordi den gives gennem sakramenterne som instrumenter for Helligånden.³⁵

Derfor var Luther, hans samtidige og den tidlige lutherreception optaget af, hvordan denne gave (med en terminologi, der efter moderniteten ofte fejlagtigt er blevet objektiveret) "gives", dvs. de var optaget af, *hvordan* Helligånden gør det arbejde i mennesket, der kaldes tro. For at forstå deres svar på dette, er det vigtigt med en vis distance til vores moderne erkendelsesbetingelser, der stadig i dag gør, at der ofte tales om relationer eller erfaringer, som om de var substanser eller "ting": isolerede og adskilte størrelser. Tro er ikke en ting, men en relation og tilmed selve den relation, som et menneske *er* eller snarere kan forekomme som.³⁶ Derfor er denne relations konkrete karakter

34. Hvilket den kan siges at blive med den moderne naturalisme, der uproblematisk forudsætter naturens natur og den moderne humanisme, der uproblematisk forudsætter menneskets menneskelighed.

35. Det fremgår særligt af sammenhængen mellem *Den Augsburgske Bekendelses* artikel fire om retfærdiggørelse ved tro og artikel fem om kirken, der begynder med "Solchen glauben zuerlangen, hat Gott das predigt ampt eingesetzt, Evangelium und Sacramenta geben"; Dinkel m.fl. 2014, 100. Denne sammenhæng mellem embede og forvaltning bliver der vendt op og ned på i det omfang, man skiller ord fra tro, jf. fx Jacobsen.

36. Tro er ifølge f.eks. Danz' udlægning af Luther den individuelle tilegnelse af sandhed. Den er et forhold til sandheden, herunder til menneskets eget brudte forhold til den. Denne tilegnelse kan mennesket derfor ikke selv præstere (for det er jo netop på afstand af sandheden), og den erfaring indgår efterfølgende i troens forståelse af sig selv og beskrivelse af Gud. Trosindholdet fungerer på denne måde som selvbeskrivelser, der først opstår med troshændelsen og altså reflektivt beskriver denne som et brud – hvilket ikke betyder, at troen "kun" er selvbeskrivelser (og reduceret subjektivt); den er tværtimod et forhold til sandheden (Danz 2020).

og formidling helt afgørende for de tidlige lutheranere.³⁷ Reducerer man relationens konkrete karakter, dvs. dens formidling, historie og kontekst, og gør nadver til et spørgsmål om forholdet mellem indstiftelsesord og tro alene, reducerer man således den kompleksitet – eller kontekstuelle konkretion – der er på færde i luthersk nadverteologi.

Dette åbner igen spørgsmålet om den lutherske traditions svar på, *hvordan* Helligånden virker tro i mennesket? Bemærk i den forbindelse, at Luther og lutheranerne ikke interesserer sig for, “hvornår nadver er gyldig”. De interesserer sig derimod for, hvordan det forskrækkede menneske, der er alle mennesker, bliver trøstet, for heri ligger nadverens gyldighed. Det drejer sig om, hvordan vantro bliver ophævet, forandret eller åbnet (her kan man diskutere ordvalg) i tillid, angst i håb og begær i kærlighed. Det drejer sig med andre ord om, hvordan Kristus i nadveren bliver nærværende i mennesket, så det lever i hans ånd. De er optaget af, hvordan den forskrækkede samvittighed får sin synd forladt og opstår i frihed. Det bringer os til det næste tema, nemlig tro som udtryk for Kristi nærvær: Kristus for mennesket og i mennesket.

Nærvær

Som følge af de forskellige forsvar for digital nadverfejring har flere udtrykt sig kritisk. Blandt de mest kritiske er Holm, der i debatten udmærker sig ved at have Luther som sit forskningsfelt. Han finder det dels problematisk, at der ved digitale uddelinger ikke er fysisk-geografisk sammenfald mellem uddeling og modtagelse og modtagerne imellem, dels at der er tale om en tidlig forskydning i mange såkaldt digitale nadveruddelinger (Holm 2020). Det betyder noget for den interaktion mellem Gud og menneske, der ifølge Holm ken-

---

37. Det ses ikke blot i de tidlige skrifter som fx Luthers *Sermon om Kristi legemes sakramente* og i øvrigt i de reformatoriske bekendelsesskrifter, men også i den efterfølgende bekendelsesudvikling og formuleringerne i Konkordieformlen fra 1577. Fx er det påfaldende, at Luther i sin tidlige nadverttekst lægger vægt på kollekten som en del af nadverbegivenheden, altså indsamlingen af midler til de fattige, så nadveren dermed ikke kan reduceres til diskussion om forholdet mellem ord, elementer og tro alene eller mellem gudsforhold og selvforhold. Den inkluderer også verdensforholdet. Luther beskriver en god forvaltning og brug af sakramentet som: “Da nam sich eyn Christen des andernn an, stund eyn dem andernn bey, hatt eyn mit dem andern mit leyden, trug eyner des andern purd und unfall, das ist nu vorplichen unnd seynd nur vill messen und vill diss sacraments empfangung an alle seyner bedeutung vorstand und ubunde” (Luther 1519, 747, 21-25; se også Luther 1994: 245: “Dengang tog den ene kristne sig af den anden, de stod hinanden bi, havde medlidenhed med hinanden og bar hinandens byrde og nød. Dette er nu sygnet hen; der er kun mange messer og megen altergang, men der er ingen som helst forståelse eller indøvelse af, hvad sakramentet betyder”.

detegner nadveren. Således mener han, at den digitale uddeling trækker nadveren i en tvivlsom individualiserende retning: “noget, vi bare kan modtage, når det passer os hver især” (Fenger Grøndahl 2020).³⁸ Den digitale uddeling tenderer dermed lukkede broderskaber og privatmesser (ibid.). I lyset af bekendelsestraditionens udsagn om tro og vantro forekommer dette at være en væsentlig pointe. Spørgsmålet er, hvordan den nærmere kan udfoldes og dermed bidrage til en afklaring af, hvordan Kristus er nærværende i nadveren for og i mennesket, dvs. både i det ydre og det indre – så disse aspekter i overensstemmelse med luthersk systematisk teologi ikke falder fra hinanden.

Ifølge Holm har nadver en fysisk dimension og forudsætter derfor fysisk-geografisk samtidighed og samvær. Ligesom Gregersen, der er optaget af Kristi tilstedeværelse i elementerne, er Holm optaget af samtidighed og samvær som et fysisk fællesskab. Fysisk samtidighed og deltagelse – eller interaktion – hører ifølge Holm til nadverens formidlingsmæssige kerne og derfor til dens sakramentalitet. I tidsskriftartiklen, “Er digital nadver nadver?”, understreger han derfor, at spørgsmålet om digitalisering af nadveren drejer sig om nadverens karakter af nadver og altså sakramente:³⁹ “[N]adverens mening er så tæt forbundet med dens medium, at digital nadver truer nadverens betydning” (Holm 2020). Til forskel fra de øvrige indlæg i pressen fra såvel fortalere som modstandere af den nye nadver argumenterer Holm i tidsskriftet mere udførligt og understreger sammenhængen mellem den kommunikation, der sker i nadveren, og nadverens eget medium, nemlig dens liturgiske form: Nadverens “kommunikationsform er ikke envejsskommunikationens, for kommunikation er mere kompleks og involverer interaktion mellem parterne” (ibid. 95).⁴⁰ Den særlige kommunikation i nadveren finder ifølge Holm sted som en gensidig udveksling. I sakramentet “giver Gud sig selv *til* og *for* det syndige menneske, idet han samtidig tager imod det” (ibid. 99).

38. Bo K. Holm er ligesom Niels Henrik Gregersen en del af artiklen af Fenger Grøndahl: “Er det problematisk, at nadveren modtages senere, end den gives” fra 2020. Når der nedenfor refereres til Grøndahl, drejer det sig således om Holms position i mediedebatten, der ikke skal forveksles med hans bidrag i KFPT 2020.

39. Heller ikke for Holm er nadveren en ting, der kan være mere eller mindre gyldig, men spørgsmålet er derimod, hvad nadver er, og hvordan den fejres.

40. Holm refererer i den forbindelse til den tyske Lutherforsker Wolfgang Simon, der i sit arbejde med offermotivet i Luthers nadverlære argumenterer for, at nadverfejringen ikke kan presses ned i et aktiv-passiv skema, herunder de tilhørende forståelser af subjektiv intentionalitet. Holm 2020, 98. Se også Wolfgang Simon. *Die Messopfertheologie Martin Luthers*. Neue Reihe 22. Mohr Siebeck: Tübingen 2003. For begge spiller Luthers intime forståelse af *communicatio idiomatum* (egen-skabernes udveksling) en afgørende rolle. Se også Enggaard 2012 for nyere tilgange til Luthers forståelse af den idiomkommunikative udveksling i Kristi person og nadverelementer.

Holm forstår denne udveksling med reference til bryllupsbilledet, som Luther bruger om “retfærdiggørelsens nyetablerede fællesskab mellem Kristus og den kristne” (ibid. 98): Kristus giver i kærlighed sig selv til mennesket, og mennesket giver i tro sig selv tilbage. Mennesket kan således i nadveren selv blive giver, “ikke på eget initiativ, men fordi Gud deler sin givne med mennesket” (ibid. 98). Nadverens kommunikation modsvares af dens *medium*, som jf. inkarnationen er den liturgiske “konkrete, kommunikative legemlighed” (ibid. 96). Det er ifølge Holm i den fælles liturgiske handling mellem Gud og mennesker, at deltagerne “modtager” det fællesskab, “som er Kristus, og hvormed Kristus med alle sine hellige bliver et åndeligt legeme” (ibid. 98). Også liturgien er, som en “fysisk forkyndelse” af nadverens løfte, “en del af nadverens indhold, ikke bare dens form”. Den menneskelige selvgiven manifesterer sig fysisk liturgisk i og med den knælende positur ved alterskranken, der instituerer selvhengivelsen. Den “kropslige modtagelse” er således afgørende for det forsonende fællesskab med Kristus i brød og vin, der ifølge Holm som fælles, fysisk og social handling peger ud i verden i livet med de andre (ibid. 99). Holm mener derfor også, at fortalerne for den digitale nadver overser nadverens særlige medium, dvs. den liturgiske situation – den gensidige givne, herunder også dens sociale aspekter – og reducerer nadverfejringen til en rent individuel og passiv modtagelse af elementerne.

Det er Holms fortjeneste at have løftet nadverens historicitet og kontekstualitet frem som afgørende for forståelsen af den som konkret fællesskab og dermed for dens sakramentalitet. Hermed danner Holm en frugtbar modvægt til subjektiverende og åndeliggørende tilgange til nadveren i debatten om digitalisering. Han bidrager således yderligere til at understrege, at gensidigheden i forholdet mellem Gud og menneske er en følge af Guds forsoning af sig med os i Kristus. Den er derfor helt afhængigt af, at den ånd, der rejste Kristus fra døden, også rejser os ud af vantro og død – hvilket gøres gennem ord og sakramenter. Gensidigheden bliver først til i kraft af nadveren, hvor (kun) Gud handler med os, og det sker helt bogstaveligt “i kraft af”, fordi gensidigheden beror på det nærvær af Kristus, der er Kristi Ånd, jf. også Holm. Det bringer os til spørgsmålet, hvad vi skal forstå ved Kristi nærvær, som i sakramentet gives til os for at virke i os, dvs. som Helligånd? For Kristi nærvær er det, der normalt kaldes Helligånd. Det er sådan, dette erfares. I nærværende diskussion om digitalisering synes Holm at lægge vægt på nadverens fysisk-geografiske dimension for forståelsen af Helligåndens rolle i luthersk nadverteologi, men her er der mere at sige. For begrebet “fysisk” er ikke enkelt eller entydigt i nadverteologisk sammenhæng og derfor, så vidt vi kan se, ikke et

ubetinget oplagt udgangspunkt for forståelsen af Helligåndens rolle. I hvert fald ikke, hvis denne fysik defineres rent positivt, som en moderne naturalisme vil være tilbøjelig til, eller negativt, som en antik platonisme ville gøre det. Begge dele forekommer problematisk, og begrebet “fysisk” ikke entydigt.

Ånd

Artikel fem i *Den Augsburgske Bekendelse* forklarer, at Helligånden gives ved ord og sakramenter – dvs. troen, som er et forhold til Gud, nemlig det forhold som Kristus er – gives ved sakramenterne. Forkyndelse og sakramenter fremkalder tro: den tro, “at Gud ikke for vores fortjenesters skyld, men for Kristi skyld retfærdiggør dem, der tror, at de tages til nåde for Kristi skyld” (Dingel m.fl. 2014, 99). I *Den Augsburgske Bekendelse* beskrives Åndens gerning således efter artikel fire om retfærdiggørelsen i artiklen om det kirkelige embede, og det uddybes i den efterfølgende artikel om den nye lydighed. Troen er Kristi nærvær som Ånd, hvilket er den nye lydighed. Dvs. at troen er den tillid, det håb og den kærlighed, som erfares i gensidigheden; dette beskrives i artiklen som gode gerninger og gode frugter og *præciseres* som syndernes forladelse og retfærdiggørelse (Dingel m.fl. 2014, 101).⁴¹ Det, der ofte i lutherske diskussioner er blevet kaldt “helliggørelse” og diskuteret som et spørgsmål om forholdet mellem retfærdiggørelse og helliggørelse, forekommer her altså beskrevet som to sider af samme sag. Det kan fx forstås sådan, at retfærdiggørelse beskriver troens nye gudsforhold, mens ordet helliggørelse beskriver verdensforholdet som en side af dette. Følger man denne udlægning, kan man sige, at den hellige også er den kærlige, den forvissede også den håbende, og den tillidsfulde også den troende; forstået sådan forekommer kærlighed, tro og håb som manifestation af hellighed (Helligånd), vished og tillid. I denne sammenhæng vil det sige, at troen, der gives i nadveren, ikke er tro *på* dette. Den er heller ikke tro på Kristus, på Ordet eller på evangeliet udlagt som en ting eller en

41. Dette svarer til, hvad Luther siger i den tidligere nævnte Sermon fra 1519, nemlig, at frugten af sakramentet er fællesskab og kærlighed. Fællesskab er et andet ord for tilgivelse: Fællesskabet opstår, når det, der splitter, overvindes, nemlig synd i form af skyld. Kærlighed er et andet ord for opstandelse, nemlig det, der overvinder død. Det bør her nævnes, at en afgørende dimension ved Holms Luthertolkning netop er frugtbarheden af de tidlige nadverteksters fællesskabsmotiv også for Luthers senere sakramenteteologi. Modsat dele af den finske Lutherforskning, herunder dens fokus på helliggørelsesmotivet, evner Holm at undgå de substantielle faldgruber ved en *unio cum Christo* tænkning, idet han, jf. også Danz, ser tillid – i betydningen relationalitet eller gensidighed – som hermeneutisk nøgle i Luthers teologi.

substans, et grundlag, man kan stille sig på. Troen er tværtimod et nyt af Kristus bestemt forhold til den synd, død og djævel, som allerede er. Dette nye forhold er tilgivelsen af synden og et nyt forhold til uretten, nemlig retfærdigheden. Troen er et forhold til døden, nemlig opstandelse som et nyt forhold til døden. Som et forhold til *denne død* er troen Helligånd – eller konkret Helligånd. Dette nye er det modsatte af splittelse, nemlig sammenhæng; Ånd er sammenhæng og i princippet enhed.

Derfor forudsætter *Den Augsburgske Bekendelse* også de oldkirkelige bekendelsers forståelse af Helligånden som det bestemte forhold til den korsfæstede Kristus, der ser ham som frelser. Det er dette forhold til Kristus, som sakramenterne formidler. De formidler et nyt syn på Gud og derfor også på mennesket selv. Derved giver de samtidig et nyt syn på synd, død og djævel som det, der konkret splitter mennesker, og det, de lider under. Helligånd er altså et ganske bestemt forhold til Kristi person, dvs. det forhold, der på en gang ser og erfarer og evt. forkynnder ham, den korsfæstede, som frelser. Dette skal ikke forstås som en reduktion af Helligåndens personlighed i treenigheden, men tværtimod udtryk for den og årsagen til bekendelsen af den. Troen ser i den korsfæstede verdens frelse og egen synd som tilgivet og går til egen død i forventning om opstandelse. Kristusnærvær er dermed et spørgsmål om Helligånd, og Helligånd i sidste ende et udtryk for menneskets af sakramenterne formidlede og i Kristus erfarede forhold til synd, døden og djævel i eget liv. Helligånden udgør forholdet mellem Faderen og Sønnen, hvilket, hvis det forstås konkret, åbent, ikke betyder en reduktion eller underordning af Ånden under Fader og Søn. Derfor udgår Ånden også fra Sønnen (korset), og derfor kan mennesket kun frelses fra den konkrete synd og død, som det selv lider. Ånden kan altså ikke erfares uden om synd og død uden dermed at kunne identificeres med eller reduceres til disse. Det vil sige, at det kun er den konkrete historiske synder, der kan tilgives, og kun den konkrete (kontekstuelle, dvs. i forhold til verden og andre mennesker) døde, der kan opstå. Som tilgivelse og oprejsning er Ånden hverken abstrakt eller flyvsk, men noget som mennesker hver især kan erfare i forholdet til al synd og død i deres egne liv. Ånden er foreningen af de adskillelser, som synd og død er, og som mennesket lider under. Tilsvarende udtrykker den en forskel, der hvor synden og døden sammenblander vores relationer til tilsvarende lidelse. Derfor betyder nadveren som åndelig forening ikke en sammenblanding af distinktioner, ophævelse af medier eller af personers, kropes og sansers forskellighed, tværtimod nærer ånden en kvalificeret og reflekteret omgang med forskelle.

Vender vi tilbage til nadveren, betyder dette, at Kristi reale nærvær i nadveren er den korsfæstedes nærvær, der med Åndens arbejde i ord og sakramenter bliver til hans opstandelse i mennesket. Derfor beskrives kirken også helt konkret som Kristi krop, hvor krop netop er den i forskel – gennem synds og døds adskillelse – forenede og forenende krop, dvs. den opstandne krop, der bærer mærkerne fra korset som vedvarende udtryk for forskel *som* forsonet adskillelse. Mærker eller sår vil sige, at det kirkelige fælleskab er erfaret som splittet i synd (også efter dåb og nadver), men forsonet netop som sådan, ligesom de enkelte mennesker i sig selv også erfarer syndens splittelse og kun forenes ved Helligåndens kraft. Nadveren hører således hjemme i en større krop end det enkelte menneskes, nemlig i første omgang i kirken som helhed: I menigheder, hvori der er indstiftet et funktionelt embede, som kan give Ånden videre i ord og sakramenter. Denne kirke, Kristi krop, kan ikke adskilles i fysisk, psykisk eller social; den udtrykker altid allerede alle sider af den enkelte, og den er en krop, hvor splittelse af både relationer og dimensioner overvindes igen og igen. Ordet krop kaldes i den danske bekendelsestradition legeme; det kan hverken forstås eller oversættes til moderne eller postmoderne kropsbegreber og kropsopfattelser. Det har sin helt egen betydning, som indeholder et syn på Gud, verden og selv.⁴² Krop er her hverken en fysisk kategori, som (klassisk dualistisk) er underordnet noget ikke-fysisk eller en (monistisk tænkt) positiv fysik og interaktion, men er en konkret splittet sammenhæng, der gennem forkyndelse og sakramenter erfares forsonet og på vej til fuldendelse. Alt er – som det hedder i den lutherske teologi – tilgivet, men endnu ikke helbredt.⁴³ Den ovennævnte position, der således forudsætter et begreb om krop som både negativt brudt og positivt forsonet har Reinholdt Ramussen og (undertegnede) Kristensen tidligere forsøgt at skitsere i en kronik.⁴⁴

42. De kropsbeskrivelser, der i de kontinentale filosofiske traditioner er blevet til gennem erkendelseskritik og historisk kritik, kommer tættest på dette forhold. Det drejer sig om det 20. århundredes hermeneutik og fænomenologi, der dog også her internt rummer store forskelle eller ligefrem modsætninger (jf. fx inden for kropsfænomenologien).

43. “Remissa sunt omnia per gratiam, sed nondum omnia sanata per donum”, som det hedder i Luthers Latomussskrift, se Martin Luther. *Rationis Latomianae confutatio*. 1521. WA 8, 107, 21.

44. “Til forskel fra det, som man forsigtigt kan kalde sværmeriske eller katolske tilgange til nadveren, må en luthersk kirke fastholde, at den nadvernydende menighed ikke indebærer et så forsimplet begreb om det fysiske, at det enten er ligegyldigt, negativt eller fuldgyldigt, rent positivt. Tværtimod er nadveren netop forsoningen af den splittelse, som indebærer faktisk – men ikke nødvendig – lidelse ved vores fysik”. Se Johanne Stubbe Teglbjærg Kristensen og Thomas Reinholdt Rasmussen. “Lad os debattere om nadveren kan formidles digital”. Kristeligt Dagblad 10. januar 2021.

Fællesskab

Et sådant – som ovenfor beskrevet – helhedssyn på nadveren findes netop i Luthers tidlige nadverteologi, der i forlængelse af Augustin forudsætter, at sakramentet er en samlet formidlingsbegivenhed. Det formidler forsoningen af de relationer, der er præget af synd og død, dvs. forholdet til Gud, selv og verden, og det formidler fremfor alt også disse relationer indbyrdes. Når Luther taler om sakramentet som et tegn, så henviser han til den samlede ydre begivenhed som et synligt udtryk for det usynlige indhold, nemlig fællesskabets nydelse af brød og vin, mens betydningen er indholdet af denne konkrete indtagelse: Fællesskabet med den korsfæstede, idet brødet indtages som det legeme og blod, som det i situationen er. Og den vantroende-troende gør dette, altså nyder det. Hvem ville nyde legeme og blod andre end den tvivlende troende? Den tilgivne synder? Den opstandne døende og sørgende? Normalt ville død krop og blod fungere som påmindelse om og bekræftelse af lidelse, men i sammenhængen med synd og død, som er Luthers erfarede præmis for nadverteologien, er der liv i forholdet til Kristi døde krop, liv i lig og blod. Når de troendes forsamling er Kristi krop, så er forsamlingen dette som den brudte og gennem dette brud opstandne krop. Denne krops fuldendelse er ikke blot et eskatologisk løfte, men en eskatologisk betingelse for forsoningserfaringen. Det kommer særligt til udtryk i forestillingen om Kristi genkomst til dom, hvilket ifølge bekendelsens kirkesyn betyder fuldendelsen af kirken som Kristi krop, dvs. det fuldendte fællesskab mellem levende og døde. I folkemunde kaldes dette fuldendte fællesskab for “gensyn”, og eftersom det består i foreningen af det uforenelige, er det netop Åndens værk. Sakramenterne er som sagt begivenhederne, hvor denne forening og heling begynder og fortsætter. Forsoningen i den enkelte kan ikke splittes fra den enkeltes forsoning med den anden og de andre, og derfor er forvaltningen af dette sakramente hele menighedens sag. Det er menigheden, der som almindelige præster har myndigheden til at forvalte dette, som de vel at mærke selv har modtaget gennem det indstiftede embede og giver videre gennem samme.

I forbindelse med nadverdiskussionen gjorde Marianne Christiansen, der selv har undladt at forholde sig eksplicit til sine kollegaers praksis, også opmærksom på forskellige pro et contra – eller “at lade forskellige synspunkter stå klart” – vedr. “digital nadver”.⁴⁵ Hun pegede bl.a. på det “contra”, at nadveren drejer sig om det kirkelige fællesskab, hvor en kaldet og ordineret præst i menighedens midte

45. Marianne Christiansen. “Samtalen om virtuel nadver er vigtig under coronasmitten”. *Kristeligt Dagblad* 24. marts 2020.

rækker sakramentet, jf. “folkekirkens orden”. At række sig selv sakramentet eller “holde nadver uden en præst” kan derfor opfattes som “en splittelse af fællesskabet” (Christiansen 2020). Dette synspunkt er væsentligt, fordi det forener en række allerede nævnte udprægede lutherske motiver: Mennesket kan ikke selv skabe sin tro, kun i Kristus (nærvær) findes der gensidighed, kun Kristi Ånd forsoner, og kun i den Ånd er tilgivelse og opstandelse. For så vidt må man overveje, om nadveren er noget, der rækkes til mennesket som fællesskab og kun derigennem til den enkelte. Kan nadveren rækkes til én alene? Eller kan den ene række sig selv den?

For at svare mere udførligt på dette spørgsmål skal man længere frem i *Den Augsburgske Bekendelse*, nærmere bestemt til udfoldelsen af, hvad kirken er i artikel 7: Den er de helliges og sandt troendes forsamling (Dingel m.fl. 2014, 102). Dette skal ikke udlægges sådan, at der er to forsamlinger i én, men sådan, at de hellige er de sandt troende, nemlig dem, der har Helligånden – eller mere præcist: Har Helligånden som dét forhold til Kristi kors, der udtrykker Sønnens forhold til Gud, nemlig forholdet Gud som Fader. Uden Helligånd er Gud ikke Sønnens Fader og ikke Fader til andre, dvs. ikke en kærlig, men en vilkårlig Gud. Kirken er fællesskabet af de forsonede, for så vidt som den udtrykker denne forsoning. Den udtrykker sig gennem dåb, nadver og skriftemål, som formidler troen, herunder konkret som bod (omvendelse), hvilket vil sige syndserkendelse i form af angere og troen, der tror, at synderne forlades (artikel 12). Artikel 7 kan altså forstås som en slags varslende sammenfatning af indholdet i sakramenterne, hvorfor sakramenterne da også både skal vække troen (i den, der angere) og styrke troen (i den, der tror) (artikel 13); de skal i øvrigt kun forvaltes af dem, der er kaldet (artikel 14). Bekendelsens første del ender med en lang beskrivelse af tro og gode gerninger samt helgendyrkelse, som kan forstås i forlængelse af boden. Den tro, der har korset som sit omdrejningspunkt, både er og viser sig således i opfyldelsen af loven (gode gerninger) som et bestemt forhold mellem mennesker, nemlig fællesskab. Derfor bliver også betydningen af helgener som gode forbilleder bekræftet. Nadveren er i lyset af dette netop medium, dvs. formidling af menneskets indbyrdes forhold – og bekendelsen beskriver sig selv som en bekendelse, der bør prises, fordi den lærer mennesket, *hvordan* det gør gode gerninger, netop ved troen. I forhold til diskussionen om den digitale nadver er dette interessant, fordi det forhindrer, at nadveren bliver reduceret til et spørgsmål om gudsforhold og selvforhold uden verdensforhold. Ligesom Luther ser nadveren udfolde sig i kollekten, ser bekendelsen den udfolde sig i gode gerninger og forbilleder. Spørgsmålet er, om man heraf også kan slutte, at det er gennem verdensforholdet i fællesskabet, at nadve-

ren gives? Således at fællesskabet som gudsforhold og selvforhold kun findes konkret historisk og kontekstuel i verden på bestemte tider og bestemte steder? Forstået sådan, at fællesskabet fungerer gennem den kaldede præst, men altid på vegne af hele kirken og med henblik på denne. Den nadverdiskussion, der historisk fulgte efter Augsburg, og hvor spørgsmålet om fortolkningen af Kristi reale nærvær var blevet kontroversielt, peger i den retning.

Konkordieformlen har en udførlig artikel om nadveren, der er vendt mod – eller snarere skal beskrive – dem, der ikke kan anerkendes som lærende Kristi reale nærvær i brød og vin, realpræsensen; det gælder bl.a. nadversymbolister og krypto-calvinister (Dingel m.fl. 2014, 1256ff). Ifølge Konkordieformlens artikel syv findes der to slags nadversymbolister. Den første slags hævder, at det er almindeligt brød og vin, der modtages i nadveren, men at disse i troen symboliserer legeme og blod. De er nemme at afvise. Den anden slags, som kaldes snedige og de allerfarligste, hævder, at de lærer Kristi nærvær i brød og vin, men at Kristi nærvær sker ved troen: Brød og vin spises og drikkes med munden før derefter ved troen som svar på indstiftelsesordene at blive til legeme og blod. Artiklen forklarer, at den slags symbolister vender forholdet mellem tro og Kristus på hovedet, for det bliver den enkeltes tro, der skaber Kristi nærvær, og ikke Kristus, der i sin Ånd giver troen. Over for disse symbolister bruger artiklen gentagne gange formuleringen, at vi modtager legeme og blod “mündlich” og ikke kun åndeligt gennem troen (Dingel mfl. 2014, 1260). At legeme og blod modtages med munden betyder, at realnærveret er knyttet til indstiftelsesord og uddeling.⁴⁶ At legeme og blod spises “med munden” på en måde, der ifølge artiklen ikke er kannibalsk, kan forstås som en intim alimentær begivenhed, der først og fremmest drejer sig om forholdet mellem Kristus og den modtagende, men knytter dette forhold til den konkrete kontekst, som er det større fællesskabs fejring.⁴⁷ Realpræsenlæren reflekterer således det forhold,

46. Derfor kan nadveren ifølge Konkordieformlen også blive de vantro til dom, hvis de ikke omvender sig, eller nærmere bestemt, hvis nadveren ikke fører til tro. Det er på en (særegen) måde logisk, for når den, der spiser nadveren, som udgangspunkt må være synderen, kan nadveren enten vække troen, der indebærer tilgivelse eller bekræfte synderens identitet som synder uden tro, dvs. uden tilgivelse – hvad der netop er til dom. Som bekendt er den lutherske lære om *manducatio oralis* og *manducatio impiorii* et særledes omstridt punkt i Lutherforskningen. Det vil i nærværende sammenhæng føre for vidt at komme ind på de forskellige positioner. Vigtigt er, at præmissen for denne opfattelse er, at mennesket er skabt uden synd, men født med synd.

47. Se for en lignende tolkning af bl.a. *manducatio oralis* motivet hos Luther Nete Helene Enggaard. “Realnærver og refiguration. Det liturgiske potentiale i Luthers sakramentale nærværs- og begivenhedsfigurer”. *Kritisk Forum for Praktisk Teolo-*

at troen, der gives og fornyes i nadveren, ikke kan føres tilbage til andet end det konkrete mellemmenneskeligt formidlede forhold til Kristus i Ånden. Troen er konkret og formidlet, og formidlingen har sin grænse i dette fællesskab. Den hører hjemme i det mellemmenneskelige forholds kors og krise.

Måske var det – på baggrund af ovennævnte refleksioner – ikke mærkeligt, at en stor del af diskussionen om den digitale nadver i Danmark på sin egen bagvendte måde kom til at dreje sig om opfattelsen af den krisesituation, der opstod, da man ikke kunne fejre nadver på almindelig vis. Dermed flyttede diskussionen sig fra den sjælesørgelige omsorg, som Gaarden udtrykte, i en embedsteologisk retning. Modstanderne af den digitale nadver var ikke enige i, at Covid-19 kirkeligt set udgjorde en nødsituation, men så krisen som en undtagelsessituation. I betragtning af, at menigheden fortsat havde adgang til præsten og ordets forkyndelse i og med kirkernes online tilbud, blev der argumenteret for, at nød ikke var det rigtige ord.⁴⁸ Derfor argumenterede nogle også for, at nadveren som netop en fælles fejring, der undtagelsesvist måtte undværes i menigheden, var noget, man kunne længes efter og forventningsfuldt se frem til, indtil det igen var muligt at samles.⁴⁹ F.eks. bemærkede Christiansen, at det også under Covid-19 og nedlukningen fortsat var muligt at tilkalde præsten med henblik på hjemmealtergang (Christiansen 2020).⁵⁰ For

---

gi 159, marts 2020. Artiklen tilstræber at bringe den overvejende sprogfilosofisk orienterede reception af Luthers *nova lingua* i samtale med nyere liturgividenskab.

48. Ud fra et sakramentalt perspektiv kan man som nævnt overveje, hvorvidt den pludselige insisteren på nadverens (også virtuelle) nødvendighed egentlig er holdbar taget i betragtning at dåbens sakramente, herunder dåben som nødvendig til frelse, blev anbefalet udskudt af både biskopper og Kirkeministerium. Rent historisk er det i den forbindelse værd at bemærke, at nadveren først i 1992 blev fast inventar i højmesse – før Ritualbogen 1992 foregik nadveren lejlighedsvist.

49. Se f.eks. Nielsen og Christoffersen 2020 samt Morten Thaysen og Thomas Reinholdt Rasmussen. "Kirken findes ikke lige nu, som vi kender den". Kristeligt Dagblad 31. marts 2020.

50. En lignende pointe findes hos Nielsen og Christoffersen 2020, der også knyttede embedet til sakramentets og troens *extra nos* karakter. Nielsen og Christoffersen understreger også nadveren som legemliggørelse af fællesskabet i Kristus og fandt ikke den digitale nadver gyldig med henvisning til nadveren som netop kropsligt fællesskab. Manglen på geografisk og fysisk samtidighed ("geographical corporeality") er dog ifølge forfatterne ikke nødvendigvis et problem "from the perspective of corporeality", jf. ovenfor om det eskatologiske måltid. Det er det derimod i forhold til nadverens indstiftelse ("from the perspective of the institution"): Det er dette specifikke brød og vin på dette specifikke alter, der indstiftes og uddeles til nadverdeltagere. Splitter man begivenhedens egen enhed af ord og tegn i forskellige ukendte mængder brød og vin på forskellige steder, compromitterer man nadveren som legemliggørelsen ("embodiment") – eller inkarnation – af den fælles enhed i Kristi legeme og blod (eet brød, eet legeme).

så vidt er der meget, der tyder på, at diskussionen om nadveren under nedlukningen trækker i embedsteologisk retning og kan føres som en samtale om, hvordan forkyndelses- og forvaltningskriser kan omgås. For at de kommer, bør ikke overraske: Jo stærkere splittelse i den troende, jo mere forventeligt, at der kan komme perioder med ringere muligheder for nadverfejring.

Konklusion

Konklusionen på denne systematisk teologiske analyse af den danske diskussion om “digital nadver” i lyset af bekendelsesskrifterne i sammenhæng med nyere luthersk systematisk teologi er først og fremmest, at denne praksis såvel som forsvaret for den var mere begrænset, end medie billedet til tider syntes at udtrykke. Dernæst indikerer analysen, at nadveren under de nuværende omstændigheder ikke kan fejres digitalt, uden at både ekklesiologi, nadver- og embedsteologi på linje med den sjælesørgeriske nerve, der angår den anfægtede samvittighed, kompromitteres. Skal “digital nadver” være en fremtidig kirkelig mulighed, vil det teologisk og liturgisk set kræve en videreudvikling eller i det mindste langt mere uddybende gennemtænkning af bekendelsesskrifterne og den lutherske teologi i en specifik digital kontekst. Det kan indebære undersøgelse af udfoldede potentialer og faldgruber i medier generelt og de digitale medier i særdeleshed. Specielt i forhold til krop, fællesskab og frihed vil der formentlig være meget at hente i sådanne undersøgelser. I betragtning af, at diskussionen historisk og indtil for nyligt primært er blevet ført på analoge betingelser, peger et eventuelt videre forløb på, at nadveren som formidling af forsoning af menneskelige relationer til Gud, verden og selv fremover også fortsat må gennemreflekteres på nyere formidlingsmæssige betingelser. De menneskelige betingelser for nadveren er ifølge bekendelsestraditionen fra fødsel præget af synd og død, der netop ikke er abstrakte begreber, men begreber, som hører til i og mellem mennesker. Derfor er det også i dag mellem mennesker, at de findes og forkyndes overvundet, og mellem disse, at nadveren forvaltes. I dette fællesskab rækkes, gribes og spises den korsfæstede og opstandne Kristus med munden, så mennesket forbindes og forsones med hinanden og således også med sig selv. Det betyder ikke, at der ikke findes fragmentariske eller relative forsoninger mange andre steder, som fx i de mange former for digital formidling af kirkelig forkyndelse. Tværtimod. Men det betyder, at forkyndelse og forsoning lever gennem noget andet, nemlig gennem den menighed, der som

Kristi krop bærer ordet om korset og giver det til hinanden, så det kan spises med munden til opstandelse og gensyn.

Litteratur

- Bacher, Jesper. "Coronagudstjenester med tvivlsom nadverfejring". *Kristeligt Dagblad* 23. marts 2020.
- Blichfelt, Kitty; N.H. Enggaard, M. Friischman Larsen m.fl. 2020. *Når folkekirken skal spille efter reglerne – men uden for banen*. Aarhus: Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter.
- Christiansen, Marianne. "Samtalen om virtuel nadver er vigtig under coronasmitten". *Kristeligt Dagblad* 24. marts 2020.
- Christoffersen, Philip. "Præster: Derfor vil vi ikke uddele nadver digitalt". *Kristeligt Dagblad* 26. marts 2020.
- Danz, Christian 2020. *Indføring i den evangeliske dogmatik*. Oversat af Hanne Sander. København: Eksistensen.
- Dingel, Irene m.fl. 2014. *Bekennnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Enggaard, Nete Helene. 2012. *Nærvær som refiguration, begivenhed og materialitet*. Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 32. Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet.
- Enggaard, Nete Helene. 2020. "Realnærvær og refiguration. Det liturgiske potentiale i Luthers sakramentale nærværs- og begivenhedsfigurer". *Kritisk Forum for Praktisk Teologi* 159: 5-19.
- Fenger Grøndal, Malene. "Er det problematisk, at nadveren modtages senere, end den gives?". *Kristeligt Dagblad* 27. april 2020.
- Gaarden, Marianne. "Digital gudstjeneste med nadver kan binde os sammen". *Kristeligt Dagblad* 1. april 2020.
- Garde, Kristine. "Nadver under coronakrisen. Jeg foreslår hjemmets altergang, som de døbte selv udfører uden en præst". *Kristeligt Dagblad* 30. marts 2020.
- Hansen, Mogens. "Med coronaen har kirkerne endelig opdaget radio og tv". *Kristeligt Dagblad* d. 2. april 2020.
- Holm, Bo Kristian. 2020. "Er digital nadver nadver?". *Kritisk Forum for Praktisk Teologi* 159: 91-105.

- Jacobsen, Anders-Christian. "Nadver i hjemmet er fuldt ud gyldig. Det bekymrer mig, at gyldigheden betvivles". *Kristeligt Dagblad* 1. april 2020.
- Jacobsen, Anders-Christian. "Digital nadver er ikke sværmeri og truer ikke det kristne fællesskab". *Kristeligt Dagblad* d. 13. januar 2021.
- Kobbersmed, Niels Jørgen. "Nej tak til nadver online". *Kristeligt Dagblad* d. 31. marts 2020.
- Lange, Dirk. 2020. "Digital Worship and Sacramental Life in a Time of Pandemic". *Blog, The Lutheran World Federation* 24. marts 2020. <https://www.lutheranworld.org/blog/digital-worship-and-sacramental-life-time-pandemic> (set 31.10.2020)..
- Luther, Martin. 1994 [1519]. "En Sermon om Kristi legeme og om broderskaberne". I *Teologiske tekster. Udvalg af klassiske dogmatiske tekster*. Redigeret og kommenteret af Afdeling for Dogmatik, Aarhus Universitet. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Luther, Martin. 1884 [1519]. "Ein Sermon von dem hochwürdigen Sakrament des heiligen wahren Leichnams Christi und von den Brüderschaften. 1519". I *Martin Luther Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe) 2*. Weimar: Böhlau.
- Luther, Martin 1996 [1530]. *Skrifter i udvalg. Den Store Katekismus*. Oversat af Leif Grane. København: Credo.
- Mogensen, Mogens. "Nødnadver. I den aktuelle situation kan alle døbte forestå nadver i hjemmet". *Kristeligt Dagblad* 28. marts 2020.
- Nielsen, Bent Flemming og Mikkel Christoffersen. "Liturgical Struggles in the Corona Crisis". *Cursor_ Zeitschrift für explorative Theologie. Viral, Special Issue* 8. april 2020. https://cursor.pubpub.org/pub/nielsen-christoffersen-liturgy/release/2_2020 (set 13.10.2021).
- Pannenberg, Wolfhart. 1992. *Systematische Theologie Band 2*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Prenter, Regin. "Derfor nej til radio/TV nadver". *Kristelig Dagblad* 14.08.1978.
- Prenter, Regin. "Fællesskabet om nadveren er væsentligt". *Kristeligt Dagblad* 24.02.1975.
- Prenter, Regin. "Randbemærkning. Teknikkens grænse". *Kristeligt Dagblad* 11.03.1975.
- Reinholdt Rasmussen, Thomas og Morten Fester Thaysen. "Kirken findes ikke lige nu, som vi kender den". *Kristeligt Dagblad* 31. marts 2020.

- Reinholdt Rasmussen, Thomas. 2020. "Dåb og nadver under coronakrisen". I Blichfeldt, Kitty m.fl. *Når folkekirken skal spille efter reglerne – men uden for banen*. Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter, 236-244.
- Simon, Wolfgang. 2003. *Die Messopfertheologie Martin Luthers*. Neue Reihe 22. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Skov Jakobsen, Peter. "Min tro står i år foran en prøve som aldrig tidligere". *Kristeligt Dagblad* 11. april 2020.
- Stidsen, Søren. "Nadver i radio eller tv er en selvmodsigelse". *Kristeligt Dagblad* 31. marts 2020.
- Stubbe Teglbjærg Kristensen, Johanne og Søren Schultz Hansen. "Digitalisering stiller krav til kirker og teologisk forskning". *Kristeligt Dagblad* 19. maj 2020.
- Stubbe Teglbjærg Kristensen, Johanne og Thomas Reinholdt Rasmussen. "Lad os debattere om nadveren kan formidles digitalt". *Kristeligt Dagblad* 10. januar 2021.
- Wenz, Gunter. 2002. *Offenbarung. Studium Systematische Theologie Band 2*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Yskes, Elisabeth. "Nadver uden menighed undergraver ritualet". *Kristeligt Dagblad* 23. marts 2020.